

ДУБЛЕТНІСТЬ У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Л.М. Веклинець

доцент кафедри української мови Таврійського національного університету
ім. В.І. Вернадського

З огляду на класичні вимоги, які ставляться до ідеального терміна, визначається, що явище синонімії є небажаним у термінології. Однак повнота складу української термінології, її системність певною мірою забезпечується завдяки тому, що поряд із загальноновживаними термінами в термінології функціонує певна кількість синонімів. Ці синоніми звичайно утворюються в процесі пошуків терміна для нової спеціальної реалії, в процесі винайдення оптимального терміна [Склад і структура... 1984: 35].

Синонімія в термінології є хоч і небажаним, проте неминучим явищем. Це пояснюється тим, що термінологія є складовою лексики, її підсистемою і розвивається за тими ж законами, що й словниковий склад мови.

У складі сучасної української психологічної термінології (СУПТ) зафіксовані синонімічні ряди. Синоніми в термінології співвідносяться з одним поняттям чи об'єктом, а тому деякі дослідники такі терміни називають дублетами (В.П. Налепін), інші – синонімами (Д.С. Лотте, П.В. Веселов), термінологічними паралелізмами (Є.С. Регушевський).

Синонімія в загальнолітературній мові та у термінологічній лексиці – це різні явища. Так, загальноновживане слово *розум* має такий синонімічний ряд: *глузд*, *розсуд*, кн. *інт елект* [Караванський 1993: 351]; рідше *ум* (про здатність мислити), *інт елект* [Деркач 1993: 165]. У психології ж терміни *розум*, *інт елект*, *розсудок* – це різні поняття, які не можуть вступати в синонімічні відношення. Пор.: *інт елект* – мислительні здібності людини [Войтко 1982: 72]; *розсудок* – здатність людської свідомості [Войтко 1982: 152]; *розум* – свідоме оперування поняттям, синтез знань на найвищому рівні теорій та ідей [Войтко 1982: 159]. Хоча з погляду сучасної філософії між *розсудком* і *розумом* грані рухливі, ці поняття можуть тільки взаємодоповнювати одне одного, а не замінювати. Так, *розсудок* здійснює систематизацію і алгоритмізацію знань, а *розум* висуває принципово нові ідеї, дає можливість вийти за межі відомого, забезпечує прогрес наукового пізнання [Войтко, 1982: 159]. Правда, інколи навіть у посібниках та підручниках із психології ці поняття не розмежовуються. Так, у підручнику К.М. Корнілова до терміна *інт елект* подається такий синонімічний ряд: *розум*, *ум*, що є неправильним [1934:131].

У психології синоніми взаємозамінні, співвідносяться з одним і тим же поняттям (чи об'єктом), не різняться смисловими відтінками (які можна простежити у наведеному вище синонімічному ряді до загальноновживаного слова *розум*). Пор.: *авт осугест ія – самонавіювання, авт огіпноз*. Саме тому ми вважаємо,

що у психологічній термінології можна говорити про дублетність чи паралельність термінів.

Зрозуміло, що термінологічна синонімія орієнтується на літературні групи синонімів: терміни або відбираються із того ряду літературних синонімів, що вже існують, або створюються за їх зразком. Так, в українській мові слово *відпочинок* стало терміном (вживається у СУПТ), витримавши конкуренцію з численною групою загальноновживаних синонімів. Пор.: *відпочинок, спочинок, спочин, спочивок, спочив, спочивання, відпочин, рідко відпочивок, відпочивання; заст. віддихання, перепочинок, перепочивок, рідко передишка, передих, дозвілля* [Караванський 1993: 51]. Як правило, для термінологічного вживання вибирають стилістично немарковані елементи літературних синонімічних груп [Крыжановская 1985: 160]. Дублетом до терміна *відпочинок* із поданого синонімічного ряду в СУПТ виступає слово *дозвілля*.

Терміни, які виражають певне поняття, як правило, не характеризують його з різних сторін, а є дублетними найменуваннями, що ввійшли в термінологічну систему внаслідок різного роду мовних контактів і різноспрямованих тенденцій у процесі її формування [Даниленко, 1977; Биржакова и др., 1972 та ін.].

У мовознавстві існують й інші, часом суперечливі, визначення цього питання [Суперанская и др. 1989: 50; Кочан 1992: 32 – 33]. Так, на думку О. Реформатського, одним із важливих завдань в упорядкуванні будь-якої термінології є відбір синонімів та дублетів. Він вважає, що “синоніми – це різні слова..., а дублети – це афіксальні варіанти слів” [Реформатський 1977].

Ми ж поділяємо думку А.П. Коваль, яка зазначає, що наявні у термінології паралельні назви того самого поняття є дублетами. Термін має свою дефініцію визначення і саме через неї співвідноситься з поняттям, він у своїй словесній формі містить певну заздалегідь задану кількість суттєвих ознак цього поняття. Поки визначення поняття не зміниться, будь-яка нова словесна форма буде дублетом до попередньої, тобто одиницею з тією самою дефініцією. Тому вважається, що в межах термінології існують лише терміни-дублети і не існує термінів-синонімів [Коваль 1978: 41-42].

Вживання ж термінів “синонімів”, “синонімічний ряд” в нашій роботі є чисто умовним, бо терміни-дублети теж можуть утворювати цілі ряди термінів (а поняттям “дублетний ряд” мовознавці не оперують).

У складі СУПТ виділяємо такі групи термінів-дублетів:

- 1) два або більше термінів, один з яких інтернаціональний або запозичений, а інший – національний: *рефлексія – самоаналіз; вігільніст ь – пильніст ь, спост ереж ливіст ь; корекція – виправлення; сенсорний – чут т свий;*
- 2) два терміни є запозиченнями з різних мов: *т ранквілізат ори – психот ропні седат ивні препарат и; апат ія – індіферент ніст ь;*
- 3) обидва терміни є національними утвореннями: *надія – сподівання; друж ба – т оваришування;*

- 4) еквівалентами багатьох однослівних інтернаціональних слів – термінів виступають терміни – словосполучення (рідше речення): *біхевіоризм – поведінкова психологія; емоції – душевні переживання; парамнезія – розлад пам'яті;*
- 5) дублети виступають і на рівні існування двох варіантів найменувань – повного і короткого. Тут зафіксовані два варіанти:
- а) співвіднесення повного і короткого найменувань: *ігрова діяльність – гра;*
- б) співвіднесення повного і складноскороченого найменувань (або аббревіатура). Як правило, цей варіант виникає на міжсистемному рівні, у науках точного чи природничого циклу. Психологія запозичує терміни з різних наук. У даному випадку такі варіанти дублетності запозичені із наук природничого циклу: *ЦНС – центральна нервова система; РНК – рибонуклеїнова кислота (зміна хімічної конфігурації молекул РНК і зростання нейронів справляють суттєвий вплив на здатність мозку зберігати і переробляти інформацію [Войтко 1982:118]. Власне психологічних термінів-дублетів цієї групи нами виявлено небагато ТАТ – тематичний апперцепційний тест; IQ – Intelligence Quotient; КІ – коефіцієнт інтелектуальності (тип оцінки в деяких тестах інтелекту);*
- б) терміни-дублети з епонімами у своєму складі: *Брока центр – руховий центр мовлення; Біне-Сімона тест – перший індивідуальний тест інтелекту.*

Найчисленнішу групу термінів-дублетів у складі СУПТ становлять ряди слів, які складаються з власне українських термінів та іншомовних запозичень. Наприклад: *абулічний – безвільний; перцепція – сприймання; інсайт – осяяння, згода; релаксація – розслаблення; ремінісценція – згадування (пригадування) та ін.*

Ця група дублетів найповніше відображає процеси розвитку терміносистеми психології. Так, високий ступінь синонімічності був характерний для УПТ на етапі становлення (початок ХХ ст.), де спостерігалась диференціація національних відповідників у функціональному плані (пор.: синонімічний ряд *гуманність – людинолюбність, людинолюбство, людяність* (основний синонім); *репродукція – відтворення, відновлення* (останній національний відповідник вживається значно рідше і виступає як nereкомендований синонім). Приклади показують, що не всі національні відповідники цих психологічних термінів увійшли до складу СУПТ.

Отже, така тенденція у розвитку СУПТ мала позитивне місце, бо відбирався кращий відповідник, який міг виконувати роль замітника іншомовного терміна і був позбавлений додаткових смислових відтінків.

Як зазначає В.П. Даниленко, формування системи основних наукових понять відбувалось “різними мовними засобами – прямого запозичення, калькування, пошуку відповідного найменування в своїй національній мові” [Даниленко 1977: 74]. Так, синонімічний ряд *пасивність, байдужість, бездіяльність, млявість* показує, що поряд із запозиченим терміном пасивність (від лат. *passivus*) існують і синоніми *байдужість, млявість*, які утворилися на власному мовному ґрунті.

Більшість таких термінів-дублетів психологічної термінології української мови становлять греко-латинські запозичення та кальки з латинської чи грецької мов, які в різний час увійшли в національний словник і функціонують як рівноправні (*сугест ія – навіювання; авт осугест ія – самонавіювання*).

Як правило, такі синонімічні ряди (в яких один із термінів іншомовного походження) є малокомпонентними (один дублет): *абулія – безвілля; інт роспекція – самост пост ереж ення* та ін. Але зафіксовані також і багатоконпонентні синонімічні ряди (де нараховується два і більше компонентів): *асоціація – зв'язок, сполучення, з'єднання; ст имулюват и – збудж уват и, підшт овхуват и* та ін.

До другої групи належать терміни-дублети, коли обидва терміни є іншомовними словами з однаковим лексичним значенням. Така дублетність засвідчена одиничними випадками. Треба зазначити, що пояснюється вона різнонаправленими мовними контактами. Пор.: *авт орит ет* (нім.) – *прест иж* – (фр.); *нокт амбулізм – сомнамбулізм*. Поряд з іншомовними запозиченнями може вживатися і національний відповідник: *апат ія – індиферент ніст ь – байдуж іст ь; гіпнопедія – нокт опедія – снонавчання; бісексуальніст ь – гермафродит изм – двост ат евіст ь* та ін.

У складі СУПТ засвідчена лексична дублетність, яка складається з двох (або більше) автохтонних слів. Наприклад: *схильніст ь – здат ніст ь; насолода – вдоволення; щиріст ь – відверт іст ь; ясновидіння – передбачення*.

Процес витіснення національних синонімічних рядів одним терміном – закономірне явище, яке пояснюється тим, що синонімічні терміни створювались у період формування термінологічних систем. Наприклад, терміни *бажання, прагнення* поступово витіснили синоніми *хот ь, хот ьне, забагь, корт ячка, захот ьне* і т.п. (синонімічний ряд взято із підручника психології І. Кригера). Ці лексеми (особливо *корт ячка, забагь*) наділені додатковими смисловими відтінками тому й не закріпились у термінологічному значенні.

Відповідниками багатьох інтернаціональних слів-термінів виступають терміни-словосполучення: *акт ивніст ь – посилена діяльніст ь; ант ит юд – соціальна уст ановка; гіпнопедія – навчання під час сну; амнезія – вт рат а пам'ят і; фобії – нав'язливі ст рахи* та ін.

Властива психологічній термінології й дублетність на рівні синхронного існування двох варіантів найменувань – повного і короткого. Ми вже зазначали вище, що синонімія (на рівні аббревіатур) засвідчена одиничними випадками (*СПТ – соціально-психологічний т ренінг*).

Терміни-дублети у складі СУПТ з'являються і в результаті заміни словосполучень однослівними складноскороченими назвами: *сукупніст ь симпт омів – симпт омокомплекс; пізня глухот а – пізньоглухіст ь; рання глухот а – ранньоглухіст ь; емоційно-чут т євий світ огляд – світ овідчут т я; усвідомлено-чут т євий світ огляд – світ осприймання; механічний ант ролог – механот рол (робот)* та інші.

У ряді випадків засвідчена і дублетність на рівні видових характеристик у термінологічних словосполученнях, які мають у своєму складі родо-видові назви: *лат ент ний період – прихований період; гальмівний тип – слабкий тип; абсолютний слух – музичний слух; слуховий аналізат ор – звуковий аналізат ор*. Буває і навпаки, коли замінюється не видова характеристика, а родова, але значення не змінюється: *кат егоріальний апарат психології – кат егоріальний лад психології* (на позначання словника понять психології).

У СУПТ зафіксована дублетність термінів з епонімами у своєму складі: *Брайля шрифт – спеціальний шрифт для сліпих; Мейснерові тіла – апарат дотикового сприймання (чутливі закінчення нервових волокон); Роршарха мет одика – т ест для дослідження особистості; Векслера т ест – індивідуальний т ест інтелекту; Верніке центр – слухово-мовна зона кори головного мозку та інші.*

СУПТ властива синонімія (дублетність) на рівні варіантності слів. У мовознавчій літературі ті однокореневі лексичні одиниці, що мають спільне значення, але оформляються за допомогою різних суфіксів, визначаються як морфологічні (словотворчі) варіанти [Склад і структура... 1984: 101]. Аналізові цього явища присвячено ряд досліджень (Ф.П. Філін, В.А. Гречко, С.Г. Бережан, Р.П. Рогожнікова), проте одностайної думки щодо вирішення цього питання у мовознавчій літературі немає.

Терміни, що утворені від одного кореня за допомогою різних афіксів і називають те саме поняття, вважають словотворчими варіантами. Варіантність – явище небажане у термінології. Але, як зазначає К.С. Горбачевич, становить необхідний етап перебудови елементів мовної системи, яка підтримує наступність мовних навиків і забезпечує у майбутньому більш раціональний спосіб вираження [1978: 9].

Для СУПТ характерна морфологічна варіантність, а саме – суфіксальні утворення. Наприклад, іменник з нульовим суфіксом у поєднанні з суфіксальним утворенням: *вимір – вимірювання; опис – описування; такт – такт овність ь; прит ома – прит омність ь; індивід – індивідуум та ін.*; або ж однокореневі слова на позначення одного поняття, які оформлені за допомогою різних суфіксів: *гармонія – гармонійність ь; варіація – варіативність ь*.

Зазначимо, що деякі терміни-варіанти мають однакові чи неоднакові значення (терміни з нульовим суфіксом можуть позначати процес або ще й вказувати на результат дії чи позначати явище і процес). Пор.: *абстракція – абстрагування; вчуття – вчування; відчуття – відчування; навчіння – навчування*.

Явище синонімії може виявлятися і на рівні однієї словотворчої моделі: *відтворення – відтворювання; випадіння – випадання; перетворення – перетворювання; запам'ятання – запам'ятовування*. Ці пари розрізняють характеристику позначуваного ними поняття (процесу) щодо тривалості.

Одиничними прикладами зафіксовані й фонетичні варіанти (*евфорія – ейфорія; нейрон – неврон*); та фонетико-морфологічні варіанти одного й того ж слова (*аналіз – аналіза; метод – метод*).

Робота над синонімією термінів у напрямі її зменшення відбувається під час упорядкування конкретних терміносистем. Так, у “Російсько-українському словнику наукової термінології. Суспільні науки” (РУСНТ) подаються деякі рекомендації щодо надання переваги одному із синонімічних термінів – nereкомендований терміносинонім ставиться в дужки поряд із нормативним: *інт елект уальні почут т я (чут т я); сприйнят т я (сприймання)* та ін.

Однак робота по усуненню синоніміки у складі СУПТ проводиться не завжди системно. Це пов’язано насамперед з тим, що СУПТ на лексико-семантичному рівні досі не вивчалась.

Виявлені нами численні ряди синонімів свідчать про велику питому вагу психологічної термінології в загальній лексичній системі української мови. Тому подальше ґрунтовне дослідження психологічної синонімії дасть змогу унормувати систему психологічної термінології, зробити її більш гнучкою і водночас оперативною і точною.

Література

1. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978. – 235 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
3. Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 309 с.
4. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К.: Кобза, 1993. – 472 с.
5. Коваль А.П. Синоніміка в термінології// Дослідження з лексикології та лексикографії: Міжвідомчий збірник. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 157-169.
6. Корнілов К.М. Психологія. Підручник для педагогічних училищ. – К.: Рад. школа, 1947. – 160 с.
7. Кочан І.М. Синонімія у термінології// Мовознавство. – 1992. - № 3. – С. 32-33.
8. Панько Т.І., Кочан І.М., Г.П. Мацюк Українське термінознавство. – Львів : Світ, 1994. – 215 с.
9. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
10. Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наук. Думка, 1984. – 194 с.
11. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. – М.: Наука, 1989. – 243 с.